

Gondolkodás a totalitarizmus vonzásában¹

*Martin Heidegger esete a nemzetiszocializmussal –
a Schwarze Hefte publikálását követő értékelések fényében*

A *Foreign Affairs* című folyóirat 2014. évi utolsó számának fő tematikus egységét az afganisztáni és az iraki háborús állapotokat elemző cikkek alkotják. A kritikai rovatban azonban fellelhető egy első pillantásra nem odaillő recenzió Gregory Fried, a Suffolk University filozófiaprofesszorának tollából. Egy Martin Heideggerről szóló könyv bemutatásáról van szó. A szerkesztők fontosnak tartották utalni rá, hangsúlyozandó a forrás hitelességét, hogy Fried professzor Heidegger elmélyült értelmezője, a *Heidegger's Polemos: From Being to Politics* című kötet szerzője.

A cím hívószavai, a háború, a lét és a politika, közvetlenül kapcsolják a kutatási témát a recenzeált kötet problémamezőjéhez, melynek szerzője Peter Trawny, a Bergische Universität Wuppertal keretei között működő Martin Heidegger Institut igazgatója. A kötet címe eredetileg *Heidegger und der Mythos der Jüdischen Weltverschwörung*, amelynek magyar fordítása ekként hangzik: *Heidegger és a zsidó világ-összeesküvés mítosza*. Úgy tűnhet, hogy a recenzens a kötethez illő – kétséget kizáróan sokat ígérő – címet választott: *What Heidegger was hiding* (hevenyészett magyar fordítás szerint: *Amit Heidegger mindig is eltitkolni próbált*). Mindazok, akik még nem sejtették, hogy mi lehetett Heidegger súlyos rejtegetni valója, az alcímből megtudhatják: *Unearthing the philosopher's anti-semitism*. Nem másról van tehát szó, mint a filozófus antiszemitizmusának felszínre (vagy napvilágra) hozásáról, felmutatásáról – tulajdonképpen leleplezéséről. A paratextusok szemrevételezését követően már korántsem tűnt idegen testnek az őt megelőző és követő politikai tartalmú recenziók sorában. A szöveg pedig nem cáfolt rá erre az anticipációra.

¹ Az itt közölt tanulmány a DRHE *Scientia Ac Educatio* 2017. április 5-i tudományos konferencián elhangzott (*Gondolkodás a totalitarizmus vonzásában. Huszadik századi tapasztalatok* című) előadás szerkesztett változata.

Mielőtt rátérnénk a recenzió tartalmára, érdemes tudatosítani, hogy a paratextusok a meggyőző kommunikáció eszköztárába tartoznak, beleértve a címválasztásokat is, amelyek más csavarra járnak, mint azt *A rózsza neve* című kötet kapcsán Umberto Eco ajánlotta volt az eljövendő szerzők figyelmébe. A letaglózó kezdetet azonban fokozni tudta a következő lapon látható illusztráció, amelyet már a szöveg elolvasását megelőzően értelmezni próbáltam, s mint utóbb kiderült – hibásan.

Ismeretes, hogy Heidegger a nemzetiszocialista hatalomátvételt követően, 1933 tavaszától egy éven át a freiburgi egyetem rektora volt. A kollégák unszolását és saját hasznukat kereső szempontjait félreértve, elnyomva a benne megszólaló intő hangot, a hatalmi harcokban és a hivatali ügyintézésben járatlan Heidegger elvállalta a rektori megbízatást – vesztére. A náci vezetésnek is kapóra jöhetett eleinte a nemzetközi reputációval rendelkező filozófus hivatalba kerülése. Az új rektor körüli széljárás azonban csakhamar megváltozott. Kiderült, hogy a saját filozófiája által motivált nagyon is autonóm szempontok irányítanak a döntéseit, inkább rosszul, mint jól, s ez már nem tetszett sem a kollégáknak, sem pedig a tartományi és a berlini oktatásügyi hivatalnokoknak. Az utóbbiak Heideggernek az egyetem irányítására és átalakítására vonatkozó elképzeléseit, saját szempontjukból jóindulatúan ítélve, privát nemzetiszocializmusként minősítették le.

A kollégák ítéletéről sokat mond a pszichiátria és idegklinika igazgatójának a volt rektorhoz, az alig egy hónapja regnáló Heidegger elődjéhez írt levelének részlete: „Egyenesen meg vagyok döbbenve azon az öngyilkos lépésen, melyet ennek a zavaros koponyának a megválasztásával tettünk.” (Schwendtner 2016a, 425) A korábbi rektor, Joseph Sauer pedig ezt írja a naplójába: „Heidegger nyilvánvalóan az új mozgalom született filozófusának és szellemi vezérének érzi magát, mint Hérakleitosz óta az egyetlen nagy és kiváló gondolkodó.” (Schwendtner 2016b, 57) A királycsináló kollégák a náci hivatalnokokkal összefogva néhány hónap múltán lehetetlen helyzetbe hozták Heideggert, aki egyéb választás híján lemondott.

Ez a dicstelen történet vezette a pillantásomat kezdetben az illusztrációt szemlélve, s nem láttam mást a képen, mint a peckes és jó kedvű náci vezetők kompániáját, amint éppen kicsörtetve egy helyséből, jól fenéken billentik a kolonccá vált Heideggert, ez úton megszabadulván tőle. Ez volna a „kirúgással” felérő lemondás esete. A középen érkező rohamsisakos csontvázra nem figyeltem fel, vagy csak nem tulajdonítottam neki jelentőséget, egyebek mellett

talán a hiányzó kötési margónak is köszönhetően. Mindenesetre ez a részlet nem illett volna a jelentésadásnak ebbe a kontextusába.

A cikk elolvasását követően sem fogtam fel azonnal a rajz szándékolt jelentését, mivel a szöveg Heidegger 1931-től vezetett ún. gondolati naplójának, a *Schwarze Hefte* (*Fekete füzetek*) elemzésébe bocsátkozik, és kitér rá, hogy maga Heidegger rendelkezett arról, hogy a „Gesamtausgabe letzter Hand” típusú összkiadás utolsó kötetét követően, gyakorlatilag jóval a halála után kezdjék meg a publikálását. Tehát a szerzőjük döntött a nyilvánosságra hozatal mellett. Ennek a fényében érthetlenné vált a cím, s ekkor esett le a tantusz: a rajzoló nem biztos, hogy olvasta a szöveget. Lehet, hogy közvetlenül a címből merítette az inspirációját, tovább fokozva a benne foglalt állítást, amely immár vádként fogalmazódik meg: Vajon miért kellett Heideggernek ilyen sokáig rejtegetnie a naplóját?!

Természetesen nem vizsgálendő kérdésről, hanem tipikus álkérdésről volna szó, hiszen a válasz megadható már a recenzió első oldalainak az átolvasását követően is. Heidegger nem akarta kockára tenni utolsó alkotói éveinek békéjét. Ugyanaz motiválhatta, mint amikor az 1966-ban készített híressé vált *Spiegel*-interjú esetében kikötötte, hogy csakis a halála után közölhető. El akarta kerülni a sajtópolemiaát és a vele járó rivaldafénybe kerülést, ami óhatatlanul fellángolt volna jó néhány kijelentését olvasván. Egyet említek csupán ezek közül: a kései Heidegger meggyőződése volt, hogy a kiteljesedett létfeljejtés korában, azaz korunkban, a különböző államszervezési formák, mint a nemzetiszocializmus, a fasizmus, a bolsevizmus vagy a liberális kapitalizmus nem egyebek, mint homlokzatok. Lényegüket tekintve azonosak. (Vö.: Schwendtner 2016b, 50–51)

Megfejtve a kép titkát, nem akartam hinni a szememnek: egy vaskos szekrény ajtajának a hátával nekifeszülő Heideggert láttam, amint sikertelenül próbálja megakadályozni a csontvázak kihullását, a náci múlt lelepleződését. Mintha a *Fekete füzetek* az akarata ellenére jelentek volna meg. A középen látható csontváz vélhetően a gyengébbek kedvéért került a képre, hogy legyen ott egy valóságos csontváz is, ha már metaforikusan ezekről beszélünk – legalábbis a magyar nyelvi közegben végbemenő megértés ezt mondatta velem. Azóta utánanéztem, s kiderült, hogy az angoloknál is csontvázak lapulnak a szekrényben. Csodálkozásom nem múlt el, mert hagyjám, hogy a rajzoló tájékozatlanságot árul el a szöveggel kapcsolatban, amelyhez a rajznak illeszkednie kellene, s kissé le is minősíti az olvasót – Vajon milyen pozícióból tekintve reá ekként? –, de mindez miért nem szúrt szemet a lap szerkesztőinek? Erre ma sincs vála-

szom, csupán feltételezésem: a Heideggert erkölcsileg súlyosan elítélő cikk fősodrához jobban illett a képen ábrázolt, a komolyan vétel minden lehetőségétől megfosztott megátalkodott figura. Talán azokra is gondolva, akik nem olvasák el a recenziót, de a kép felett röviden elidőznek? Lehetséges, a civil ruhás alak azonosításához ugyanis elegendő a cím ismerete.

A recenzió szövegének felütése utal a heideggeri életmű terjedelmére, a 100 kötetet meghaladó életműkiadásra, valamint arra, hogy Heidegger filozófiája a 20. század legjelentősebb gondolkodói közül többekre mély hatást gyakorolt, majd éles kanyarral rátér a tulajdonképpeni témájára, hogy a heideggeri örökségnek megvan a maga sötét foltja, amelyet ez idáig nem sikerült eltüntetni. Miről is van szó a recenzens szerint?

Mint korábban utaltunk rá, Heidegger 1933 tavaszán belép az NSDAP-ba, s majd' egy éven keresztül a freiburgi egyetem rektora lesz, és Hitlert támogató lelkes beszédeket mond. Bár a második világháború után francia ellenőrzés alá került Freiburgban az újonnan felálló hatóságok a „náciitanítási” eljárás keretében visszavonultatják és eltiltják az oktatástól, a francia heideggeriánusoknak köszönhetően, akik közül többen élesen szemben álltak a nemzetiszocializmussal, 1950-től újra taníthat professzor emeritusként, megőrizve a nemzetközi hírnevét. Heidegger ekkor mint a világ ügyeitől magát távol tartó gondolkodó lép a színre, aki elmismásolni igyekszik a náci múltját. Azt állítja, hogy a rektorságot csak az egyetem megóvásának érdekében vállalta el, mérséklendő a náci rendszer legvadabb kilengéseit. Miután tévedését hamar felismerte, lemondott az egyetem vezetéséről, visszavonult a nyilvánosságból, majd a nemzetiszocializmus kritikusrává vált, amelynek írásaiban és előadásaiban innentől hangot is adott. Heidegger saját múltjára vonatkozó narratívája hamarosan elfogadottá vált.

A szöveg ezen a ponton találja meg a tulajdonképpeni témáját: ha fel is mérült a háborút követően, hogy Heideggert megérintette az antiszemitizmus, akkor a kvázi hivatalos válasz szerint ez csupán egy háború előtti, széles körben elterjedt kulturális reflex volt, amely nem hasonlítható Hitler rasszizmusához. Számos jel erre mutatott: Heideggernek számos zsidó tanítványa volt, közülük Hannah Arendt-tel sokáig meghitt, intim kapcsolatot ápolt. Arendt a háború után felújította Heideggerrel a kapcsolatát, és segített neki az angol nyelvű kiadások előkészítésénél. Megtette volna ezt egy engesztelhetetlen ellenálló egy megátalkodott antiszemita kedvéért? – teszi fel a recenzens a korántsem ártatlan kérdést. Bár nem mindenki hagyta meggyőzni magát Heidegger ártatlanságát illetően, de a mester védelmezői keményen dolgoztak az ügyön, hogy a filozófiai műveket megóvják a szerzőjükhöz kapcsolódó botrányos múltbeli eseményektől. És ez a stratégia a legutóbbi időkgig működött is.

A problémák a '80-as években kezdtek jelentkezni, mikor Hugo Ott és Victor Fariás megkérdőjelezték, hogy Heidegger magatartása ténylegesen vona-

kodva alkalmazkodó volt-e. (Vö.: Angyalosi 1996) Emmanuel Faye 2009-ben megjelent *Heidegger: Die Einführung des Nationalsozialismus in die Philosophie* című könyvében egy ismeretlen szemináriumi jegyzőkönyv alapján azt állította, hogy Heidegger gondolkodása inherensen fasiszta volt már Hitler hatalomra kerülését megelőzően is. Faye megvádolta a francia heideggerianusokat, hogy közreműködtek a mester szélsőséges politikai álláspontjának az eltitkolásában, és követelte, hogy számúzzék Heidegger műveit egyszer s mindenkorra a filozófiai vitákból, mint diszkusszióra érdemteleneket. Most pedig itt van Peter Trawny könyve mint jelentős hozzászólás a régóta tartó Heidegger-vitához.

Így összegezhető a recenziens felvezetése, a diskurzus előtörténetének – a színpad határozott mozdulatokkal való elrendezésével egyenértékű – sajátos leírása addig a pontig, ahol a bemutatásra kerülő kötet hozzászólni kíván az előzményekhez. Érezzük, hogy Heidegger ebből nem tud jól kijönni. A vitát a harci logika, a védekező és a támadó álláspontok kialakulása jellemzi, gyakran filozófián kívüli szempontokat kölcsönözve, hogy ekként ítélhessék el a filozófiai tartalmakat. A Heideggert védők stratégiája a filozófiának és a személyes élet vitatott eseményeinek a szétválasztására irányul. Éppen csak a megértés kívánalma szenved vereséget. Ezt rója fel Angyalosi Gergely is Fariasnak, aki nek a könyvét alacsony színvonalú, történelmi munkának sem nevezhető kompilációnak tartja, ráadásul úgy látja, hogy a szerzőjét a rosszhiszeműség vezeti. (Vö.: Angyalosi 1996, 384–385)

Emmanuel Faye filológiai eljárásáról Schwendtner Tibornak van hasonlóan rossz véleménye. Faye ugyanis felveti annak a lehetőségét, hogy Heidegger szerzője vagy legalábbis társszerzője lett volna Hitler bizonyos beszédeinek. Ennek az alapja azonban mindössze annyi, hogy Heidegger ismert olyanokat, akik ismerték Hitlert, tehát ő írhatta Hitler beszédeit. (Vö.: Schwendtner 2016b, 61–62) Thomas Sheehan – Faye egyik kritikusa – fricskaként a bírált kötet címére rímelő címet választott a szövegéhez. Így hangzik: *Emmanuel Faye: The Introduction of Fraud into Philosophy*.

A Heidegger személyét közvetlenül, vagy közvetve a filozófiai művein keresztül rosszhiszeműen támadó kritikusok mintha elvétenék a heideggeri gondolkodás és ezzel a gondolkodással szoros kapcsolatban alakuló személyes magatartás tárgyilagosan is bírálható elemeit. A *Fekete füzetek* részbeni megjelenésével azonban a megértő és bíráló elemzések helyzete vált nagyon nehézé. Sokak meggyőződésé vált, hogy eljött a Heideggerrel való végleges leszámolás pillanata.

Mi is a *Fekete füzetek* tartalma? Schwendtner gondolati naplónak nevezi, mert nem Heidegger személyes életével kapcsolatos privát feljegyzéseket tartalmaz, hanem reflexiókat korabeli eseményekre, illetve olyan gondolatmeneteket, amelyek a művek keletkezésének jobb megértését kínálják. Az életműkiadás ugyanis nem kritikai kiadás, hanem a szerző által autorizált vagy javított szövegek végső variánsait tartalmazza. Ráadásul a heideggeri filozófia a frissességét éppen a való élettel mutatott közvetlen kapcsolatának is köszönheti, hogy Heidegger a szigorú fogalmiság nyelvén tud megfontolandó kijelentéseket tenni a napnyugati létezés vagy éppen a németiség előtt álló lehetőségek tekintetében, s mindezt a 20-as és 30-as években. Nehezen tagadható, hogy a naplók tartalmának ne lehetne kapcsolatuk a Heidegger filozófiai műhelyében formálódó gondolatokkal.

Trawnny könyvének főbb állításait a recenzens ekképpen foglalja össze: Heidegger antiszemitizmusa szorosan kapcsolódott a filozófiai gondolatokhoz, és mint filozófiai antiszemitizmus jól megkülönböztethető volt a náci antiszemitizmusától, akik nem tudtak felnőni a filozófiai antiszemitizmus magaslataihoz. A nyugati gondolkodás két- és félezer évnyi történetét Heidegger a létfeledés korának tekinti, s hogy így áll a helyzet, ebben már Platón is ludas volt. Felelőssé teszi a széles értelemben vett liberalizmusnak való megágyazásért. Heidegger azt veti Platón szemére, hogy a létezést nem történetiként ragadja meg, hanem helyette az emberi viszonyok változó világát örök és változatlan ideáknak rendeli alá. Így aztán ki lehet jutni a platóni barlangból. Manapság már nem ideákra, hanem univerzális értékekre vagy emberi jogokra hivatkozunk. A heideggeri gondolkodásban a barlangnak nincs kijárata, az emberi létezés pedig egy sajátos történeti kontextusnak a része. A platóni univerzalizmus azonban aláásta a kontingens történeti identitás lehetőségét: az univerzalizmust elfogadó nézőpontból nincs különbség a németek, az oroszok vagy a zsidók között. Ha a létezés nem sajátosan történeti, akkor az a létezés gyökértelességével áll kapcsolatban.

Heidegger az antik görögség államalkotó, gondolkodói és költői megalapozásából származtatja a Nyugat történelmét. Ez az első alapítás azonban kimerült. A beteljesült létfeledés, azaz az értelemvesztés korában élünk. Ez a válságtudat nem volt egyedi jelenség, miként az sem, hogy a Nyugat újraalapításában egy német gondolkodó a németeknek fontos szerepet szán. Ennek megvolt a hagyománya a romantika korától, s ez nem nacionalizmus, miként a kifejezést érteni szoktuk. A görög alapítás sem nacionalista, hiszen a közös európai

szellemi létezés kereteit alkotta meg, s így lenne ez egy germán alapokon létrejövő új kezdettel is. Ez lenne a németek sorsa, amely mellett még dönteni kell, majd pedig ki kell küzdeni.

Heidegger nem tagadja később sem, hogy egy rövid ideig, a 30-as évek első felében a nemzetiszocialista mozgalomban meglátta az új kezdet lehetőségét, tehát egy szellemi lehetőséget. Nem akart háborút indítani senki ellen sem, megvetette a biológiai megalapozású gondolkodást, rektorként nem engedte kitenni az ún. zsidóplakátokat, s még folytathatnánk a sort, hogy mi minden rossz fát tett a tűzre, amiért a náciok nem bíztak benne, s aminek következményeként a filozófiáját hamarosan károsnak minősítették.

Amiként azonban a recenzens elmeséli ennek a történetét, azt jóindulatúan elnagyoltnak nevezhetnénk, kevésbé jóindulatúan pedig kifejezetten rosszhiszeműnek, ugyanis a végére már-már az derül ki, hogy mindennek Heidegger antiszemitizmusa a mozgatója, minden többféleképpen is értelmezhető kifejezés erre van rímeltetve. Így aztán Hitler és Heidegger ugyanannak a sajátosan német antiszemitizmusnak a rabjai, amely különösen az első világháborút követően volt erős.

Ennek a gondolkodásnak a vázát mutatja be a *Cion bölcseinek jegyzőkönyve*. Bár nem állítja a recenzens – de mintha ez következne az eddigiekből –, hogy Heidegger filozófiájához akár a *Cion bölcseinek jegyzőkönyve* is kulcsot adhatna az olvasó kezébe. Az olvasó azonban itt elbizonytalanodik még akkor is, ha senki sem állítja az ellenkezőjét annak, hogy a *Cion bölcseinek jegyzőkönyve* részleteiben nem vetíthető rá a heideggeri gondolkodásra. Trawny viszont állítja, hogy a gondolkodás alapszerkezete a premisszák szintjén valójában ugyanaz. Ennek bizonyítékeként pedig az egyik, Karl Jaspers-szel folytatott 1933-as beszélgetés egy állítólagos részletét hozza fel. Oda lyukadunk ki, hogy a zsidóság testesíti meg azt a hagyományt, amelyet Heidegger meg akar haladni. Heidegger egyik, 1933–34 telén tartott előadásának szövegébe bizonyos pontokon behelyettesítve „az ellenség” pozíciójába a német kommunistákat, a cigányokat és a zsidókat, eljut addig a következtetésig, hogy a később bekövetkező holokauszt alapvetését véli belőle kihallani.

A recenzió utolsó szakasza a *Death of a philosopher (Egy filozófus halála)* címet viseli. Itt felmerül a filozófiai munkák újraolvasásának és újraértékelésének a kívánalma a *Fekete füzetek* irányából, ami lehet akár egy termékeny kutatási irány is, feltéve, ha nem prekoncepciók számonkérése történik a filozófiai anyagon.

Az utolsó két bekezdés zavarba ejtő módon, mintha nem követné a korábbi logikáját. Fried professzor kijelenti, hogy a *Fekete füzetek* alighanem Heideggernek mint egy szellemi értelemben vett kultikus személynek a halálát jelentik, és ez örvendetes fejlemény. Később felveti annak a lehetőségét, hogy hátha Heidegger pontosan ezt akarta elérni a *Fekete füzetek* publikálásával: leválasztani a személyét övező kultuszt a filozófiai kérdéseiről, amelyek ettől fogva új életet kezdhetnek, szabadon, minden korábbi válaszkísérlettől függetlenül. Ez pedig illene is ahhoz, amiként Heidegger a saját munkásságához, hagyatékához viszonyult: utak, nem pedig művek.

Igen nehéz, komplikált helyzetben találja magát a Heidegger-kutatás a gondolati naplók publikálását követően. Kérdés, hogy mikor válik ismét lehetővé, hogy az inherens szempontok váljanak meghatározóvá az elemzésekben, még akkor is, ha elkerülhetetlennek tűnik a filozófiai szövegek részbeni újraértelmezése. Schwendtner Tibor erre a helyzetre reflektálva írja a következőket: „(...) [K]érdéses, hogy miként szerveződik újra és milyen intézményi feltételeket biztosít magának a Heidegger-kutatás, és létrejönnek-e szilárdabb értelmezési minták a kérdéses kijelentések vonatkozásában.” (Schwendtner 2016b, 64) Ezek bizony aligha tűnnek nagyravágyó terveknek.

IRODALOM

- ANGYALOSI Gergely (1996): *A gondolat kiújuló sebe. A franciaországi Heidegger-vitáról.* In: ANGYALOSI Gergely: *A költő hét bordája.* Latin Betűk, Debrecen, 383–392.
- FRIED, Gregory (2014): What Heidegger was hiding. *Unearthing the philosopher's anti-semitism.* *Foreign Affairs* 93 (6), 159–166.
- HEIDEGGER, Martin (1992): *Az idő fogalma, A német egyetem önmegnyilatkozása, A rektorátus 1933/34.* Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- HUSSERL, Edmund (1972): *Az európai emberiség válsága és a filozófia.* In: VAJDA Mihály (szerk.): *Edmund Husserl válogatott tanulmányai.* Gondolat Kiadó, Bp., 323–367.
- SCHWENDTNER Tibor (2016a): Egyetemi autonómia versus német küldetés. *Magyar Tudomány* 177 (4), 425–431.
- SCHWENDTNER Tibor (2016b): *Heidegger és a nemzetiszocializmus. Tanulmányok.* L'Harmattan – Magyar Daseinanalitikai Egyesület, Bp.
- VAJDA Mihály (1993): *Syrakusa.* In: VAJDA Mihály: *A posztmodern Heidegger.* T-Twins Kiadó – Lukács Archívum, Bp., 165–182.